

УТРЕХТСЬКИЙ МИР 1474 р. І ГАНЗЕЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ

У жовтні 1465 р. Англія і Данія підписали двосторонню угоду про встановлення мирних союзницьких відносин, окремим пунктом якої регулювалась також ситуація в комерційній сфері: з дозволу датсько-норвезького короля англійське купецтво отримувало право торгувати з Ісландією. Після двох років спокійної торгівлі вибухнув гучний скандал. Його причиною стало вбивство датського губернатора Ісландії, а також ще декілька насильств, заподіяних купцями з Брістоля і Ліна!

**ПОДАЛЯК Н.Г.,
доктор історичних
наук, професор**

*Дипломатична
академія України
при МЗС України*

Король Крістіан Датський (1448-1481) діяв швидко і рішуче. Він віддав наказ захопити шість англійських кораблів, що якраз увійшли у води Зундської протоки, а для проведення операції використав каперське судно з ганзейського Данцигу із залученням декількох членів його екіпажу, котрі напередодні також у Зунді потрапили до його рук. Цей факт дав постраждалим англійським купцям підстави у петиції до короля Едуарда IV (1461-1483) представити напад на свої кораблі як чисто ганзейських рук справу. Благаючи короля про захист, вони висловлюва-

ли сподівання, що у відповідь на насильство він застосує штрафні санкції проти ганзейців – арештує самих купців і конфіскує їхні товари².

Інцидент в Зунді викликав шквал обурення в Англії, де на чолі з графом Уоріком негайно активізувались прибічники курсу по витискуванню іноземців з вітчизняної торгівлі. Вони теж вимагали від короля проведення рішучих заходів проти ганзейців, найбільш привілейованого загалом закордонного купецтва в Англії³. Едуард IV пішов назустріч побажанням підданих, і 24 липня 1468 р. ганзейці отримали від англійської сторони недвозначний ультиматум: в разі, якщо вони не погодяться в повному обсязі відшкодувати англійському купецтву заподіяні збитки, їм загрожує втрата всіх товарів і особистої свободи⁴. Наступного дня представники Сталевого двора (ганзейської факторії в Лондоні) висловили повну готовність надати англійцям свої гарантії. Попри це, через три дні всі вони опинились під арештом, а їх майно – в руках місцевої влади⁵.

Головну мету своїх подальших дій англійський уряд вбачав у розколі Ганзи. Скориставшись тим, що Кельн був зв'язаний союзницьким договором з герцогом Бургундії Карлом Сміливим, а того, в свою чергу, об'єднувало з Англією спільне протистояння Франції, Едуард IV наказав передати в розпорядження могутньої рейнської метрополії всі привілеї і лондонське подвір'я Ганзи⁶.

У справі відбувся цілком несподіваний поворот. Частина заарештованого ганзейського купецтва опинилась на волі, причому всі вони належали до кельнської групи⁷. Поза сумнівом, це стало результатом сепаратної угоди між магістратом Кельна та англійським урядом. Припинення торгівлі з Англією завдавало болючого удару по комерційним інтересам кельнського купецтва, і воно прагнуло поновлення торгових привілеїв, але робило тепер це тільки для себе, ціною зради загальноганзейської справи⁸. У листопаді 1468 р. Королівська рада у незмінному вигляді затвердила вирок про відшкодування ганзейцями збитків на користь англійського купецтва. Для кельнців було зроблено виключення: вони визнавались невинними і повністю звільнялись від участі в компенсаційній операції⁹. Така толерантність англійської корони надала поштовху прийняттю кельнським магістратом рішення про заснування в Англії власної, цілком автономної кельнської факторії¹⁰. Тим самим Кельн першим серед членів Ганзи за власним бажанням здійснив цілком самостійний крок на шляху до відокремлення від об'єднання. Його офіційне виключення зі складу Ганзи відбулося майже три роки по тому, 1 квітня 1471 р.¹¹. Втім, цю акцію ганзейського керівництва вже важко сприймати як виключно репресивний захід по відношенню до одного з своїх норавливих членів, а скоріше, слід розглядати як дещо запізнілу правову констатацію реального стану речей.

У більшості ганзейських міст вирок Королівської ради щодо їх купецтва викликав хвилю обурення. Частина з них негайно припинила

будь-які торгові контакти з острівною країною¹². Філія в Брюгге, не втрачаючи часу на переговори стосовно надання їй підтримки з боку інших ганзейських міст, на власний страх і ризик почала проти Англії каперську війну¹³. Данцигський магістрат, який до випадку зі звинуваченням його мешканців у нападі на англійські торгові судна постійно солідаризувався з Кельном в опозиції до антианглійських настроїв голови Ганзи Любека, цього разу рішуче висловився на підтримку військових акцій¹⁴. Крім того, він настійливо виступав за введення ембарго на ввіз англійських сукон¹⁵. Перед англійцями зачинилися майже всі порти Північного і Балтійського морів; торгівля велася лише у володіннях Карла Бургундського, в Кале і Кельні. Вивіз англійських товарів різко впав, що викликало серію бунтів провінційних сукноробів і купців-суконників, які страждали через відсутність ганзейських покупців. Пірати заважали постачанню готових сукон навіть в Кельн і Нідерланди. Ціни на вовну впали, виробництво тканин скоротилося, чимало сукноробів залишилися без роботи, підскочили ціни на ганзейські товари. Готуючись до війни, Едуард IV нарощував стягування податків з населення. Не вщухали баронські чвари, до яких додалися протиріччя між крупним купецтвом, що було зобов'язане графу Уоріку відновленням свого пріоритету в англійській торгівлі, і купцями, пов'язаними з балтійськими ринками. Взимку 1469 р. економічний спад відчувався повсюдно¹⁶. З проханням владнати конфлікт з Ганзою звернулись до уряду і купці-авантюристи, оскільки через перешкоди з боку ганзейської контори в Брюгге, вкрай ускладнилося ведення ними торговельних операцій на континенті¹⁷. Не дивно, що в Англії зросло число противників крутих заходів Уоріка та його антиганзейської політики "меркантильного націоналізму"¹⁸.

Була ще одна обставина, яка змушувала Англію вишукувати можливості для припинення конфлікту. Ще в 1468 р. король Едуард IV і бургундський герцог Карл Сміливий підписали договір, спрямований проти Франції, головного ворога обох союзників. Розв'язати руки для активізації дій в цьому напрямку можна було лише владнавши відносини з Ганзою. Герцог Бургундський запропонував Едуарду IV посередництво у мирних переговорах з Ганзою і отримав на це негайну згоду короля. Ганза ж, навпаки, коливалась у своєму рішенні понад два місяці. Послуги Карла вона прийняла лише за умови повного відшкодування збитків, заподіяних Англією ганзейським купцям протягом всього періоду ворожнечі¹⁹. Було цілком очевидно, що на подібну угоду Едуард IV не піде, і своїм ультиматумом Ганза свідомо зриває переговори. Коли ж, як передбачалось, англійська сторона відмовилась від компенсаційних виплат, Ганза 24 червня 1469 р. ввела торгову блокаду. Почалась англо-ганзейська війна.

У зв'язку з усіма цими подіями мимоволі виникає запитання: чому досить рядовий для тих часів конфлікт переріс на війну? Адже існувала багаторазово випробувана, досить детально розроблена систе-

ма практичних заходів для мирного розв'язання подібного роду спірних проблем. Більше того, в схожій ситуації Англія і Ганза вже опинились у 1450 р. Тоді у відповідь на пограбування англійцями любекського флоту, що повертався додому з сіллю з Байе, ганзейські купці захопили англійський корабель і поплавилися за це конфіскацією товарів і арештами²⁰. Але в тому випадку конфлікт вдалося владнати, оскільки антианглійські заклики Любека не знайшли підтримки серед інших членів об'єднання, інтереси яких цей інцидент прямо не зачіпав, і у нього не залишалось іншого вибору, ніж перейти до врегулювання відносин мирним шляхом²¹. Чому ж у 1468 р. все відбувалося зовсім інакше?

Річ у тім, що тепер у ролі постраждалої сторони опинився не один тільки Любек, а фактично вся ганзейська філія в Англії. Саме ця обставина і заклала ґрунт для формування войовничих настроїв у ганзейському середовищі. З свого боку, англійський уряд не виявляв намірів до мирного врегулювання. Особливо на ескалації напруженості наполягали ті члени Королівської ради, які згурпувалися навколо братів Невіллів. Всі вони належали до вищої знаті і брали участь у далекій торгівлі²². Напад у Зунді завдав декому з них відчутних матеріальних збитків, зокрема, Джон Невілл, граф Нортумберленд втратив тут завантажене судно²³. Постраждалі аристократи не збирались обтяжувати себе надмірною розбірливістю у виборі засобів для повернення свого майна і відверто віддавали перевагу зброї. Готовність обох сторін поміряться силами і призвела до воєнного зіткнення.

Військові дії одразу ж склалися не на користь ганзейців, і невдовзі англійці відчували себе повновладними господарями ситуації на морі²⁴. Спроби Ганзи погіршити стан ворога заходами економічного тиску також не приносили бажаних результатів: заборона на торгівлю з Англією порушувалась самими ж ганзейцями²⁵. До того ж дуже скоро з'ясувалось, що намір Ганзи за допомогою каперів зашкодити англійській торгівлі кельнців, теж не увінчався очікуваним успіхом. Все це мало наслідком зростання в ганзейському середовищі антивоєнних настроїв і прагнення до миру²⁶. Втім, сподіватись на реалізацію цих задумів було дуже важко, поки в Королівській раді засідали могутні брати Невілли. У 1470 р. один з них, Ричард, взяв участь у державному перевороті. Змовники перемогли, і Едуарду IV довелось рятуватись втечею. Він знайшов притулок у Карла Сміливого. Від нього король-вигнанець отримав для відвоювання трону військові сили і гроші. Ганзейські ауслігери запропонували в якості конвою супроводжувати їх доставку в Англію, за що Едуард IV, в разі успіху, обіцяв Ганзі розширити її привілеї в своїй державі. Могутня підтримка увінчалась через шість місяців переможним поверненням короля. Невіллів вивели зі складу Королівської ради, що позбавило їх

впливу на державні справи. Не найкращим чином поведилось у критичний для Едуарда IV момент і кельнське купецтво. Одразу після його скинення воно визнало нового правителя – Генріха VI і зробило це виключно з меркантильних міркувань, отримавши від Ланкастера підтвердження на п'ять років своїх привілеїв²⁷.

Едуард IV знову мав трон і корону. Настав час належним чином віддячити Ганзі за допомогу.

В липні 1473 р. почались переговори в Утрехті. Становище англійських дипломатів було нелегким: за наказом Едуарда IV, вони ціною найменших поступок мусили досягти порозуміння з Ганзою. Король висунув перед ними три головних завдання: по-перше, непохитно стояти на тому, що рішення Королівської ради від 1468 р. про репресивні заходи проти ганзейців носило законний характер; по-друге, категорично відхиляти будь-які спроби Ганзи підняти питання про відшкодування їй збитків, заподіяних за часів правління Генріха VI; по-третє, виступити з пропозицією про відновлення ганзейських привілеїв у Англії, але лише в обмін на забезпечення англійського купецтва рівнозначними правами в Пруссії²⁸.

Втім, плани англійського короля мало турбували керівництво Ганзи. Воно мало свої цілі і перший же день переговорів висунуло перед англійською делегацією власні пропозиції. Суть останніх полягала в тому, що Ганза категорично настоювала на обов'язковому розгляді питання про компенсацію як старих, так і недавніх збитків. Вона взагалі погоджувалась на переговори тільки за умов визнання англійцями неправомірності згаданого рішення Королівської ради і повернення всіх ганзейських привілеїв, причому без зустрічного розв'язання питання про права англійського купецтва в Пруссії. Насамкінець ганзейські дипломати заявили про необхідність передачі Ганзі її конторських будинків у Лондоні, Бостоні та Ліні, а також сплати їй в рахунок відшкодувань 25 тис. фунтів стерлінгів. Правда, в разі виконання Англією всіх попередніх вимог, ганзейці погоджувались скоротити цю суму на 5 тис. фунтів стерлінгів, додавши, однак, що до повного примирення і ухвалення англійським парламентом усіх пунктів угоди кельнці будуть позбавлені права користуватися ганзейськими привілеями²⁹. Піти на такий крок, тобто погодитись з умовами, які абсолютно не відповідали накресленим королем завданням, англійська делегація, не проконсультувавшись попередньо з Едуардом IV, не відважилась. Переговори були перервані до 1 вересня³⁰.

Коли дипломати зустрілись знову, стало цілком очевидно, що позиція англійської сторони зазнала суттєвих змін. Тверезо оцінивши ситуацію, Едуард IV був змушений піти на поступки ганзейцям стосовно грошової компенсації, прав їх власності на конторські будинки в англійських містах, статусу кельнського купецтва³¹. На цій підставі 19 вересня 1473

р. відбулося парафування договору і було прийняте рішення роботу з підготовки повного тексту угоди продовжити після Нового року³².

Інструкції, якими Едуард IV скеровував дії своїх дипломатів на останньому раунді переговорів, є виразним свідченням того, що будь-яка ціна не здавалась йому надто високою за мир з Ганзою. Головне, що він постійно твердив, – це не допустити зриву переговорів³³. Закономірним наслідком такої тактики стало скасування парламентом восени 1473 р. славнозвісного рішення Королівської ради і урочисте відновлення ганзейських привілеїв³⁴.

За поступливість короля Ганзі теж довелось заплатити. Вона зменшила компенсаційну суму на 10 тис. фунтів стерлінгів і утрималась від внесення в остаточний текст договору чіткого визначення статусу кельнського купецтва в Англії, хоча це зовсім не означало, що Ганза випускала Кельн з поля свого зору. Одним із пунктів договору передбачалось, що в разі виключення якогось міста зі складу Ганзи, його купецтво негайно втрачало право на користування в королівських володіннях ганзейськими привілеями³⁵. Отже, Ганзі вдалося повернути справу таким чином, що врешті-решт не король, а саме вона вирішувала, поширювати дію ганзейських привілеїв на Кельн (втім, як і на інші міста) чи ні.

Вкрай незадовільним для англійського уряду підсумком переговорів стало те, що йому довелось залишити надію на придбання для свого купецтва в Пруссії статусу, рівноцінного правам ганзейців у Англії³⁶. Англійський наступ на ганзейський економічний простір, який тривав понад сто років і неодноразово ставав причиною складних конфліктів, припинився.

Підписання Утрехтського миру більшість дослідників традиційно вважають подією, яка підвела ризику під періодом розквіту Ганзи і поклала початок її занепаду³⁷. Інші, навпаки, переконані, що це була "грандіозна перемога", "тріумф Ганзи"³⁸. Де ж насправді прихована істина? Відповісти на це запитання можна лише після з'ясування ряду моментів, а саме: що змінив Утрехтський мир в характері англо-ганзейського торговельного партнерства; як він позначився на внутрішній організації Ганзи; чи вплинув він на її становище в європейському економічному і політичному просторі?

Якщо розглядати проблему в контексті англійської історії, то, дійсно, Ганза не тільки змусила Англію відшкодувати їй збитки в розмірі 20 тисяч любекських марок і повернути старі права, але й домоглась надання їй ряду нових привілеїв. Надалі жодне з ганзейських міст не могло отримати пільг з рук англійського короля без попереднього узгодження з главою об'єднання Любеком. З 1488 р., після остаточної сплати компенсацій, торгівля Ганзи в Англії почала здійснюватись безмитно, що досить скоро дозволило їй зосередити в своїх руках 20% англійського експорту. Особливо стрімко зрос-

тав вивіз знаменитих англійських сукон: з моменту підписання Утрехтського миру і до кінця XV ст. він збільшився вдвічі³⁹. З огляду на це важко не погодитись з С.Йенксом, який стверджує, що саме в означений період торгівля Ганзи з Англією досягла свого апогею⁴⁰.

В ході війни з Англією ганзейські міста демонстрували рідкісну для XV ст. єдність і узгодженість дій. Виняток, як вже зазначалось, складав тільки Кельн, за що і поплатився виключенням з об'єднання. Звичайно внаслідок застосування такого роду репресій місто-порушник втрачало право на користування системою ганзейських привілеїв, що фактично прирікало його торгівлю на завмирання і, як правило, призводило до ускладнення внутрішньоміської політичної ситуації, а нерідко – і до соціальних конфліктів. Не дивно, що міські власті робили все можливе, аби знову повернутися до складу Ганзи, проте досягали своєї мети тільки в обмін на повне і безумовне їй підпорядкування.

Ситуація, яка склалась після підписання Утрехтського миру, помітно відрізнялась від попередніх. Кельн мав давні, широкі і усталені ділові зв'язки серед лондонського купецтва, що дозволяло йому певною мірою зберігати стабільне економічне становище і не надто страждати від позбавлення ганзейського членства⁴¹. Однак з початком Нойсерської війни місто зіпсувало взаємини з Карлом Сміливим, і в 1474 р. граф провів у своїх володіннях конфіскацію всіх кельнських товарів, причому тягар економічних втрат посилювався для Кельну закриттям перед ним брантських ярмарків⁴². Несподіване ускладнення становища через причини міжнародного характеру і змусило міський магістрат розпочати пошук шляхів до возз'єднання з Ганзою.

Остання, зі свого боку, теж виявила готовність відновити приналежність могутньої рейнської метрополії до свого складу. Умови повернення кельнського купецтва зводились до вимог дотримуватись рішень ганзейських з'їздів і визнавати авторитет старшин закордонних ганзейських факторій⁴³. Фактично Кельн мусив виконувати лише елементарні положення ганзейського статуту, тобто про введення жорсткого підпорядкування, як у аналогічних випадках траплялось раніше, не могло бути й мови. Про певні зрушення у внутрішній організації Ганзи свідчить і інший випадок. Через два місяці після укладення Утрехтського миру місто Бреслау, яке на той час у своїх економічних інтересах орієнтувалось переважно на Нюрнберг, заявило, що не має більше потреби в користуванні ганзейськими привілеями. Рішенням з'їзду його цілком мирно позбавили цієї можливості⁴⁴.

Оцінюючи ці події, можна, безумовно, говорити про появу нових тенденцій в системі міжганзейських стосунків. Все очевиднішим ставав той факт, що ганзейське членство здебільшого приваблювало міста в залежності від того, наскільки воно було економічно вигідним для них. Позначився також потяг до здійснення окремими

містами незалежного торгового курсу, а в разі необхідності, і до самостійного відокремлення від Ганзи.

Здавалось би, успіх в Утрехті мав сприяти зростанню престижу Ганзи на європейській міжнародній арені. Однак тогочасні реалії свідчать про дещо інший стан речей. Після підписання Утрехтського миру і врегулювання проблеми з поновленням Кельну в статусі ганзейського міста першочерговим завданням ганзейської дипломатії стало розв'язання питання про збереження стапелю на голландські сукна⁴⁵. Відчайдушні зусилля Ганзи відстояти власні інтереси не призвели до позитивних результатів, і врешті-решт їй довелося звільнити голландське купецтво від примусових умов торгівлі⁴⁶.

Підписання Утрехтського миру стало блискучим успіхом ганзейської дипломатії. Фактично в історії об'єднання це була остання дипломатична перемога такого масштабу і значення. Ганза зуміла відстояти свій економічний простір від зазіхань англійців, але зіткнулась з серйозною внутрішньою загрозою – існуванням суперництва всередині об'єднання. Відкритий потяг Кельну до комерційної незалежності засвідчив появу нових тенденцій в структурному устрої Ганзи і поклав початок процесу внутрішньоганзейського розмежування. Невдовзі саме цьому явищу судилося перетворитись на одну з головних причин ганзейської кризи.

Але навряд чи варто вважати Утрехтський мир тим рубежем, який різко відділив добу розквіту Ганзи від періоду її занепаду. Кардинальних змін ні у форми і методи діяльності, ні в організаційне оформлення об'єднання договір не вніс. Перші ознаки кризи позначилися ще до початку англо-ганзейської війни, а сам процес занепаду був явищем досить тривалим і поступовим, аж ніяк не зумовленим якоюсь однією, нехай і визначною, подією.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ HUB. IX. N 468, 519.
- ² HUB. IX. N 467, § 4; N 476, 478.
- ³ Schultz W. Die Hanse und England von Edward III. bis auf Heinrich VIII. Zeit // Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte. – Bd.V. – Berlin, 1911. – S-108.
- ⁴ HUB. IX. N 482, § 1.
- ⁵ HUB. IX. N 467, 480, 482.
- ⁶ LUB. 9. N 482; HUB. IX. N 467; HR. II. 3. N 479, 567; 6. N 114, 115, 164.
- ⁷ HUB. IX. N 482, § 4-5.
- ⁸ HR. II. 6. N 100; HUB. IX, N 517.
- ⁹ HUB. IX. N 519-524, 528.
- ¹⁰ HR. II. 6. N 225.

- ¹¹ HR. II. 6. N 437, § 12-13.
¹² HUB. IX. N 585.
¹³ Deeters J. Die Hanse und Köln. – Köln, 1988, – S. 69.
¹⁴ HR. II. 6. N 161.
¹⁵ HR. II. 6. N 202.
¹⁶ Подальк Н.Г. Ганза: мир торговли и политики в XII - XVII столетиях. – К., 1998. – С. 111-112.
¹⁷ HR. II. 6. N 111.
¹⁸ Ross C. Edward IV. – London, 1974. – S. 278.
¹⁹ HR. II. 6. N 102-105.
²⁰ HR. II. 3. N 647.
²¹ Jenks S. England, die Hanse und Preussen: Handel und Diplomatie, 1377-1474. – Köln/Wien, 1992. – Anm.14. – S.668-678.
²² Ross C. Edward... – S. 280-282.
²³ HUB. IX. N 519-520.
²⁴ Stark W. Der Utrechter Frieden von 1474 zwischen der Hanse und England // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – Berlin, 1971. – N 19. – S-891-892 (дали – ZfG).
²⁵ HR. II. 6. N 483.
²⁶ Jenks S. England... – Anm. 14. – S. 224-245.
²⁷ Ross C. Edward IV... – S.104-194; Hamburgische Chroniken in niedersächsische Sprache. – Hamburg, 1861. – S. 411.
²⁸ HR. II. 7. N22.
²⁹ HR. II. 7. N 34, §22, 24-29, 43, 48-54.
³⁰ HR. II. 7. N 34, §71.
³¹ HR. II. 7. N 38.
³² HR. II. 7. N 44.
³³ HR. II. 7. N 107, § 29-31.
³⁴ HR. II. 7. N 106.
³⁵ HR. II. 7. N 142, § 11.
³⁶ HR. II. 7. N 142, § 4.
³⁷ Fritze K. Die Bedeutung des Stralsunder Friedens von 1370. – ZfG. – N1971. – N 19. – S.194-211; Schildhauer J. Veränderungen in der Stellung der Hanse im Ost- und Nordseeraum vom Stralsunder Frieden 1370 bis zum Frieden von Utrecht 1474 // Kultur und Politik im Ostseeraum und im Norden 1350 - 1450. – Visby, 1973. – S. 17-28.
³⁸ Dollinger Ph. Die Hanse. Stuttgart, 1989. – S.399-400; Jenks S. Der Frieden von Utrecht 1747 // Der Hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse. Bd.39. – Köln, 1993. – S.57-76.
³⁹ Hamburgische Chroniken. – S. 11; HR. II. 7. N 142-143.
⁴⁰ Jenks S. Der Frieden... – S.68.
⁴¹ Buszello H. Köln und England (1468 - 1509) // Köln, das Reich und Europa. Abhandlungen über weitraumige Verflechtungen der Stadt Köln in Politik, Recht und Wirtschaft im Mittelalter. – Köln, 1971. – S.452- 457.
⁴² HR. II. 7. N 269, N 283.
⁴³ HR. II. 7. N 395.
⁴⁴ HR. II. 7. N 181.
⁴⁵ HR. II. 7. N 39, N 79, N 139.
⁴⁶ HR. II. 7. N 154.